

201	Պարագիս	— Ս. Նիկողայոսի.	21 25	17 60	13 8
202	Ալմալու	— Ս. Ստեփանոսի.	26 80	10 15	7 10
203	Ուղուն - օրա	— Ս. Աստուածածնի	1 85	8 20	5 5
204	Ալակեօղ - Մազրա	— Ս. Խաչի.	6 „	31 78	12 5
205	Կնիշիկ	— Ս. Թէոդորոսի.	3 31	6 9	4 80
206	Ենգիջա	— Ս. Աստուածածնի	32 40	5 40	6 „
207	Այեար	— Ս. Աստուածածնի	15 10	5 95	5 „
208	Էրթափին	— Ս. Աստուածածնի	7 2	5 „	2 30
209	Սէրս	— Ս. Աստուածածնի	5 22	52 48	5 10
210	Միրսիփան	— Ս. Մեսրոպի.	„ „	6 „	5 80
211	Առինջ և Գարա-բաբա	— Ս. Աստուած.	54 73	5 18	6 40
212	Ռինդ	— Ս. Աստուածածնի	2 „	7 93	6 13

Վեհափառ Վաթողիկոսի բարեհաճութեամբ և հրամանով «Արարատի» մէջ հրատարակվելու են հետզհետեւ Հայաստանի եկեղեցուն վերաբերված զանազան վիճակագրական տեղեկութիւններ։

ԽԴ.

ՃԱՆԱԳԱՐՀԱՐԴՈՒԹԻՒՆ Ի ՆԱՀԱՆԳՆ ԿԱՐՈՒՑ.

(«ԱՐԱՐԱՏ»-ի յուլիս).

Կենդանարոժութիւն. Կենդանեաց աճումն ևս երկրի մի տեսակ բերքն է, մանաւանդ ընտանի կենդանեացն, որ մասնաւորապէս մարդկանց խնամելովն աւելի կաճին։ Վարուց գաւառի արգաւանդ դաշտերն ու գրեթէ մշտադալար հովիտներն աւելի ևս նպաստաւոր փարախներ յօրինած են բնակչաց. բայց ինչպէս վերն ասացինք, մարդկանց դանդաղութիւնն այդ երկրումն օգուտ քաղած չէ բնութեան այս ձրի պարգևէն։ Բայց դարձեալ կը գտնուին գաւառին մէջ Բիւրտեր, որք այծեր և ոչխարներ կը սնուցանեն և մեծ օգուտ կը վերցնեն իբրեւ երկրին բերքն։ Նոյնպէս և մատակ ձիեր կը պահեն այն Բիւրտերն, որք լաւ ձիերէն քիչ տարբերութեամբ կաճին։ Իսկ Հայերէն գրեթէ ոչ ոք չկայ այս գործին հետեող, որ շատ օգտաւետ կը լինի Շիրակայ դաշտում։ Հայերն ամեն տնւոր ունին իրենց համար կով, և ոչ խոար խիստ սակաւածիւ, այս էլ կանանց շնորհն է, որ կը պահեն. իսկ այր մարդիկ ունին միայն մի մի լուծ եզն. որով կը սերմանեն իրենց սերմերն, եթէ կանանց այս տնտեսութիւնն չլինէր, Շիրակայ գեղացւոց տներում որ և է ուտելիք պիտի չճարուէր. բայց գթոտ մայրերն իրենց մատաղ որդւոցն գոնէ կաթ մատակարարելու համար, գրեթէ իրենք կը պահեն կովեր, մաքիներ և մատակներ (էգ գոմէշ), որոց հորթերն ևս լծկան կը դառնան հետզհետեւ երկիրն արօրադրելու։ Վարի սակաւածիւ են այն Հայերն, որ իրենց պէտք եղածէն աւելի նորահաս հորթեր ունենան, և վաճառեն։ Բայց կան բաւական թուով Հայ տնւորներ, որ իրենց շատ հարկաւոր եղած մի լուծք եզն անգամ չունին, և այս կարգի մարդիկն երկրին մէջ աղքատ կը կոչուին։

Կարեւորագոյն արուեստը կամ գործը՝). Վարուց քաղաքի Հայ բնակչաց կեան-

(1) Հայոց նկատմամբ միայն կը նշանակուի։

քըն և ապրուստն և իրենց վիճակն ճշդիւ իմանալու համար հետեւեցանք իմանալ նոցա գործած գործերն. և եթէ կարողացանք առանց աւելի կամ պակաս տեղեկանալու իմանալ, հետեւեալ արհեստաւորներն միայն կան. 150 հայ զինի և օղի վաճառող¹): 100 հայ կտաւեղէն վաճառող²) (շիթճի). 30 մանրավաճառ. 15 հացագործ. 12 կօշկակար. 10—15 դերձակ. 10 երկաթագործ. 5 ջուլհակ. 8 ոսկերիչ. 3 պղնձագործ. 2 աճառագործ. և ուրիշ մանր տեսակ գործեր անողներ. զոր օրինակ կիր այրող, բրուտ, մաղագործ, մորթի գնող և վաճառող և այլն: Այս գործողներէն զատ 20 տնւոր մարդիկ ևս կան, որ բնաւ որ և է գործով չեն զբաղիլ, այլ միշտ դատարկութեամբ ման կը դան. եթէ համեմատելու լինինք, Կարուց գաւառումն աւելի կանայք կաշխատեն, քան թէ մարդիկն. և այս մանաւանդ Հայոց նկատմամբ:

Հայոց աղիւսութեան պատճառն. Ընդհանրապէս առնելով Շիրակայ մէջ բընակող Հայերն աղքատ են, և սորա պատճառն ուրիշ ոչինչ չէ, բայց միայն երկրին առատ պտղաբերութիւնն ու նորա հետեւանքն եղող բնակչաց ծուլութիւնն է անշուշտ: Այս կարծիքն համառօտիւ բացատրենք: Աղէքսանդրօպօլի սահմանում 10 բուբլի արժող ցորեանն 3 բուբլի կարժէր Կարուց գաւառումն³). և այս անշուշտ երկրին առատութեան երեսէն էր. այդ պատճառաւ քաղաքացի արհեստաւորներն որչափ քիչ աշխատէին, դարձեալ իրենց օրական պիտոյքը ձեռք կը բերէին. հետեւաբար ոչ մի արհեստաւոր չունի յառաջադիմութիւն տեղական վճակին մէջ, և այս ի հարկէ աշխատութեան պէտքը չգգալէն և յառաջադիմութեան որ և է գաղափար մի չունենալէն յառաջ եկած է, որով և առհասարակ արհեստաւորներն մի ծանր դանդաղութեան մէջ կը գտնուին: Քաղաքացիէն օրինակ առած է և գիւղականն որ գրեթէ ամենեկին չաշխատիր իւր արդեանց աւելնալուն, հետեւաբար գրեթէ սոված վիճակի մէջ կը գտնուին պատերազմի պատճառած թանկութիւնն սկսուելէն ի վեր: Երկրագործներն իրենց յուսահատութեան ուրիշ պատճառ մի ևս ունին, այն է վաշխառուաց անխիղճ վարմունքն. միմիայն 10 բուբլի արժող սերմ տալով երկրագործին, կը վերցնեն նորա արդեանց կէսն (որ առ նուազն 60—70 բուբլի կարժէ). և այս առանց բնաւ մասնակցելու նորա որ և է մի ծախուցն. մինչդեռ երկրագործն կը վարէ և կը հերկէ, անասուններն կը դարմանէ, հնձոց ծախքն ու

(1) Ի հարկէ Ռուսաց տիրապետութենէն վերջն այսչափ աճել է այս առեւտրականաց թիւն. ըստ որում սոցա մեծագոյն մասն Աղէքսանդրօպօլցի, Ախալցխացի, Ախալքալակցի, եւ Երեւանայ նահանգէն այլեւայլ գաւառներու բնակիչ Հայեր են:

(2) Սոցա մեծ մասն հին Կարսեցիք են. եւ արդիւնաւոր վաստակ ունեցողներն սակաւաթիւ են, ըստ որում այս գործով զբաղող տաճիկներ եւս շատ կան:

(3) Պատերազմէն յառաջ Աղէքսանդրօպօլում տասն բուբլի արժող մի օտմար ցորեանն Կարուց մէջ 3—4 բուբլի կարժէր, այսպէս կը հաստատուէին բոլոր երկրացիք, եւ աւելի եւս կարծանայ եղել այն տարիներում, երբ Ռուսաց սահմանն անցնելն կարգելուի Ռուսաց մարտաներու կողմէն:

կալի ներդրութիւնն անձամբ կը վերցնէ չարաչար տառապելով, երկրագործին միայն հերկել, վարել և ցանկնլ, երեք անգամ աւելի կարժէ քան թէ տրուած սերմի գինն. սորա վերայ եթէ ճշդութեամբ հաշուենք և հնձոց ու կալի աշխատանքն, պէտք է արդեանց մի տասնորդն ստանայ վաշխառուն, իսկ ինն տասնորդն մնայ երկրագործին, Բայց վաշխառուններն այս հաշին իսպառ զանց անելով, այն աշխատող մշակի քրտանց կէսն կը իլեն ընդհանրապէս նորա տկարութիւնէն կամ տղիտութենէն օգուտ քաղելով. ոմանք ևս նախապէս իրենց տուած սերմն արդիւնքէն ամբողջապէս հանելէ ետքն մրնացածը կը կիսեն. այսպէս երկրագործն ամեն ժամանակ արդիւնքէ զրկուելով և վայելչութեան բնաւ չհանգիպելով, քաջալերուած չէ ամենեւին իւր արուեստին մէջ, և կաշխատի այնչափ միայն, որ մի ցամաք հաց ունենայ:

Քաղաքացի առևտրականներն ևս ուրիշ պատճառ մի ունին իրենց ապարդիւն մնալուն. սոքա միշտ իրարու նայելով, միեւնոյն տեսակ իրերու առևտուրին կը հետեին. և այս առևտուրի արդիւնքն եթէ 10 առևտրականաց բաւական պիտի լինի, կը գտնուին 100 և աւելի անձինք նոյն պարապման հետևող. հետևաբար արդիւնքն էլ շատերու վերայ բաժնուելով, ամենքն ևս կը զրկուին չափաւոր շահէն, և ոմանք ևս փեսօուց կենթարկուին. Եւ այս փեսօուց երեսէն միշտ մէկգումէկ արհամարհելով, ոչ մի անգամ չեն խորհիր իրենց գործն արդիւնաւոր անելու ելք մի գտնել, և ծագած հակառակութեանց պատճառաւ երբեմն իրարու կը փնասեն. Եւ մինչև այսօր ընկերութեան և արհեստաւորաց միասորհուրդ գործառնութեանց արդիւնաւորութեան տուած օգուտներուն վերայ բնաւ գազափար չունին. Ի հարկէ պիտի գայ օր մի, յորում արթննան հայ առևտրականներն, և սկսեն իրենց առաջիկայ գործառնութեանց հաշիւը ճշտութեամբ տեսնել, որով և օգուտ քաղեն ու վայելչութեամբ ապրին և կարողանան իրենց որդիքը սնուցանել:

Բ. ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ ԿԱՐՈՒՑ.

Կարս քաղաք. Վանանդայ¹⁾ գաւառին մայրաքաղաքն է. յորում բնակող ազգերն ու ժողովուրդն գրեթէ հին դարերումն ինքնագլուխ կառավարութիւն ունեցած են. և այս տեղւոյն բնական ամրութեան երեսէն անշուշտ, Կարս Ամուրն երկու զուգահեռական աղեղնաձև լեռանց գրեթէ հաւասար բարձրութիւն մի է, որոց մէջէն կանցնի Ախուրեան աղեղնաձև քարաշէն-

(1) Այսպէս կը կոչուի այս գաւառն ըստ Խորենացւոյն. ո՛ր և աստ կոչեցեալ քրդերնի եկամուտ տղքն, և արձակէ զնոսա հանդերձ արտաք իմաստնովք. եւ վերակացուք յիւրմէ. եւ ինքն արձակեալ զարեւմտեայ բաղամութիւնն, իջանել ի տեղիս խոտաւէտ մերձ ի սահմանն Շարաթի, զոր հինքն Անիսայտ եւ վերին Բասեան կոչէին. իսկ յետոյ վասն հատուածին Վղղուր Բուղկարայ Վնգայ բնակելոյ ի տեղիս, յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդ. եւ անուանք շինիցն յանուն եղբարց եւ զարմից նորա անուանեալ կոչին մինչեւ ցայժմ, և Խորենացւոյ յիշած այս շինից անուններէն մնացած լինին Թերեւս հետեւեալներն, Պոլղարայ, Քէքէճ, Ճուլաի, Փարոտան, Իկտիր, Արտոստ, Մրիւէլ, Լաչակերտ, Չաթաղ, իսկ մնացեալ գիւղերն սովորական տաճկերէն բաւերով կը կոչուին:

որն կտրելով. որուն համեմատութեամբ մարդկան ճարտարութեամբ կըտրուած անցքերն առաւելութիւն մի չեն ունենար: Այս երկու սարերուն վերայ մինչև քսանէն աւելի մարտկոցներ կան միջնաբերդի հիւսիսային արեւելեան կողմէն սկսած մինչև արեւմտեան կողմն հիւսիսէն դառնալով: Միջնաբերդն հարաւային սարի արեւմտեան ծայրի դադաթն է յօրինուած ամենեւին անառիկ դրութեամբ. որուն անմիջապէս արեւելեան կողմն է Խարասաղ ասուած մարտկոցն՝) որ միւս մարտկոցներուն համեմատութեամբ դիւրամերձենալի է:

Կարս քաղաքի կոչումն. Ինձիձեանն այս կոչումն ստուգաբանած է Վրաց լեզուի նշանական բառի մը սեռականէն առնելով. և նշանակութիւն կը տայ դրան քաղաք. բայց այս այնչափ բանաւոր չերեկրի, որովհետեւ Կարս քաղաքը Վրաց պետութեանն անցած է միայն Հայոց Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումէն վերջն, և գիտեմք որ այս դարէն շատ յառաջ ևս Կարս կը կոչուէր այս քաղաքն: Ըստ մեզ Կարս բառն հայերէն պարզ բառ մի է ոյժ, կարողութիւն նշանակող. և այս անունը տուած են Հայք ի հարկէ տեղւոյն ամրութեանն յարմարցնելով. որոյ անեղական անուն մի լինելն ևս մի նշան է այս բառին բուն հայերէն բառ մի լինելուն: Որովհետեւ հայերէն լեզուի մէջ միշտ անեղական կը լինին այն անուններն, որ բնական զոյգ մի են և միեւնոյն անուամբ կը կոչուին. ինչպէս աչք, ականջք, ձեռք, ոտք, ևլն. Հայոց լեզուի այս կանոնին համապատասխան է բոլորովին Կարս կոչուած դիրքն, որ զոյգ մի սարեր են, և Կարք կոչուելու փոխանակ Կարս կը կոչուին, որովհետեւ տեղւոյ անուն է, ինչպէս որ ուրիշ յատուկ անուններ որ զոյգ են ու յոգնական վերջաւորութեամբ կը գործածուին. ինչպէս Մասիս, Ագուլիս, Արտագերս, Խորենացւոյն ասածին նայելով այս գաւառն Վանանդ կոչուեցաւ Վաղարշակայ աւուր գաղթականաց գլխաւորին Վնդայ անունովըն. իսկ Վիրգիլիոսի գրածին նայելով, այս երկիրն Կարս՝) կը կոչուէր Օգոստոս կայսեր տիրապետութեան ժամանակներն ևս: Աւելորդ չլինիր կարգաւ այս տեղ Վերգիլիոսի այս կտորն (Հիւրմուզեանի թարգմանութենէն).

« Յերկայնաձիգ գնան ի կարգ ազգ նկունք,

« Այլաբարբառք, ի զէն ու ի ձեւ անհանգոյնք,

« Աստ Աստուածոյն ընդ նոմադիցն ի պատկեր

« Զազգս անգօտեացն ափրիկեցւոց ածեալ էր,

« Եւ անդ ընդ Կարս և ընդ Լելէգս ի նկար

« Զքաջաղեղանցն Գեղոնից զճամբար,

« Մեղմիկ ալիքն անդ Եփրատայ հոսէին.

« Անդ հեռագոյն աղգ ի բնակիչս Մորին,

(1) Թերեւս Հայ պատմաց յիշած Շատիկ բերդն լինի:

(2) Վերգիլիոսի թարգմանողն ծանօթութեան մէջ այս երկիրն սահմաններն կը նշանակէ այնպիսի երկիրներն, որոց միջում ոչ Կարս երկիր կայ, եւ ոչ Կարք ցեղ:

« Եւ երկեղջիւրն Հռենոս և Տայք աննկունք »

« Եւ Երասխայն ի Կամրջաց ըմբոստ հունք »

Ենեական. գիրք Ը. տող 1081—90:

Այստեղ Օգոստոսի յաղթած ազգերն կը թուէ Վիրգիլիոս, որ Ափրիկեցւոց զանազան ազգերն յիշելէ ետքն անմիջապէս կը դնէ Կարս ազգն կամ երկիրն, որ ուղղակի հիւսիսային Հայաստանի այս մասն այսինքն Կարուց սահմանն է. (զոր ուրիշ երկիր կարծել է Հերմիւզեան). ըստ որում արդէն Միհրդատայ պատերազմներումն Հռովմայեցիք տիրեցին Ասիոյ հարաւային գաւառներուն մինչև Հայաստանի կէս մասն. և նոցա տիրապետութենէն ազատ էին Պոնտոսի հիւսիսային մասի բնակիչ Լազերն (Լեւէզս), Հայաստանի հիւսիսային արևելեան մասումն Գեղամեանք (Գեղոնք), որ Հայկազանց մի ցեղն էր Գեղամայ երկրումն, և Արշակունի թագաւորութեան Միջագետք քաջուած ժամանակներն ինքնազուիւ կը կառավարուէին. նոյնպէս Եփրատայ ականց սահմաններն այսինքն Մասիս լեռան հարաւային կողմերումն նոր թագաւորներ նշանակուեցան այս միջոցին. նոյնպէս Եփրատէն հեռի « ազգ ի բնակիչս Մորին » թերևս հասկանալի է Մասիսի հիւսիսային և արևելեան ստորոտներումն յիշուած Մորերն. Իսկ երկեղջիւրն Հռենոսն կը լինի Գուգարաց սահմանէն անցնող Խրամոսն կամ Խրամն որ կը խառնուի Վուր գետին, գրեթէ նոյն սահմաններում. աննկուն Տայքն արդէն Հայաստանի արևմտեան հիւսիսի վերջին գաւառն է. և Երասխ որ այս նշանակուած երկիրներուն մէջ տեղէն կանցնի Արարատայ և Սիւնեաց նահանգներում ¹):

Հայկական յիշատակարան. Մինչև Բագրատունեաց թագաւորութեան օրերն Հայոց պատմութեան մէջ չյիշուիր որևէ հայկական գործ և շինութիւն. (Թէպէտ Վաղարշակայ օրերէն սկսած Հայոց իշխանութեան ներքև էր. ինչպէս վերն յիշեցինք Խորենացւոյն պատմութենէն մէջ բերելով), Աշոտ երկաթի մահուանէն ետքն յաջորդող Աբաս ²) թագաւորն, որ Սմբատայ որդին էր և Աշոտ երկաթի եղբայրն, շինեց Կարուց կաթուղիկէն իւր թագաւորութեան խաղաղ օրերում. ³) այս կաթուղիկէն կանգուն կայ մինչև ցայսօր

(1) Հիւրմիւզեանն իւր Թարգմանութեան ծանօթութեանց մէջ, զարեւ կը նշանակէ Լիկիոյ (Չմիււնիոյ) եւ Յսիոյ մէջ տեղերում. Լեւեգներն կանուանէ թափառական ազգ մի, կամ Կարսեցւոց հետ նոյն կը դնէ. Գեղոնքն կը համարի ազգ մի, որ կը բնակին կասէ Սիւլեթիոյ կամ Թրակիոյ մէջ, Մորինք կը համարի ազգ մի Պելգեան Գաղղիայում. եւ Հռենոսն միեւնոյն Եւրոպայի մէջ ծանօթ եղած Հռենոս գետն, Նոյնպէս եւ Տայոց տեղն օտարոտի կը դնէ բոլորովին, եւ միայն Երասխն ու Եփրատը կը վերաբերէ Հայաստանին:

2) Աբաս թագաւորեց 378—9 թուին Հայոց, այսինքն 929—930 թուականին:

(3) « Դերպան առաքէ (Բէր իշխան Ափխազաց) առ Թագաւորն Հայոց մի օրհնել նմա զեկեղեցին ըստ ուղղադաւան հաւատոյ սրբոյն Գրիգորի. վասն զի ասէր, գալ. կատարել քաղկեդոնական սահմանաւ. զի էր շինեալ Թագաւորին զկաթուղիկէն սուրբ ի քաղաքին Կարուց վիմարդեան արձանօք, որձաքար պողովատուտաշ վիմօք բոլորապէս

բերդաքաղաքին մէջ և կը կոչուի Երկոսասան առախլոց եկեղեցի. որոյ նկարագրին համար Տարօնեցւոյն զրածն արգէն բաւական է. Այս եկեղեցին փակուած և կնքած էր Ռուսաց կառավարութեան կողմէն մեր այցելութեան միջոցին, ուստի չկարողացանք տեսնել ներքին կողմն թէ արդեօք արձանագրութիւն ունէ՞ր, Ուրիշ տեսնողներն, որք միշտ հետաքրքրութեամբ ներս են մտել, ամենեւին գիր չեն գտեր. և կասէին թէ ներքին կողմն բոլորովին իբրև թէ նոր շինուած այնպէս մնացած է, նոյնպէս և սեղանի վէմն ու խարիսխն կանգուն կը կենան. Եկեղեցւոյն զրան վերայի արձանագրութեան տեղն այժմ խսկ յայտնի է, զոր ջնջեր են Տաճիկներն, Սորա արտաքին կողմէն արևելեան հարաւային անկիւնէն տասն քայլաչափ հնուի կայ մի փոքր մատուռ ճիշտ եկեղեցւոյն ձևով շինուած, զոր իբրև մարագ կամ մառան կը գործածէ այժմ տաճիկ ընտանիք մի. այս մատրան ներքնայարկի կամարն քանդած է գրեթէ մէջ տեղէն, և աղբիւսով լեցուցած, Գուցէ այս տեղ լինի Աբասայ գերեզմանն (զոր չեն յիշեր մեր պատմիչներն). Ըստ որում բոլորովին նման է ուրիշ տապանատունի մի, որոյ մասին գրելու եմք վաւեր կամ չիբիմք Սմբատայ կոչուած տեղւոյ ստորագրութեան մէջ¹):

Ուրիշ եկեղեցի. ²) Առաքելոց եկեղեցիէն դէպ յարևելք կայ եկեղեցի մի օրոցաձև, զոր տաճիկներն ի մզկիթ փոխարկած են եղել. այժմ Ռուսաց իշխանութիւնն հրազէններ լեցուցած է. և դրանն առջև պահակներ կը հսկեն. Այս եկեղեցւոյ արտաքին կողմն փողոցներն լեցուելով բարձրացած կերևի, կամ գուցէ հին ժամանակն գետնի շատ խորը ձգուած է յատակն. Ըստ որում եկեղեցւոյն խորութեան գրեթէ կէս տեղէն տախտակամած յատակ կազմած են տաճիկներն և ներքեւ պարագ կը մնայ. Արտաքին կողմէն ևս աւանդատան փոքրիկ պատուհանն կերևի գրեթէ գետնին հաւասար, մինչդեռ ներքին կողմէն աւանդատան զրան կամարն հազիւ կերևի. Եկեղեցւոյն արևելեան որմին մէջ հաստատուած կան խաչքարեր, որոց հետ արձանագիր մի ևս գլխիվայր դրուած,³) որոյ միայն առաջին տողն կը կարդացուի «Տէր Աստուած ողորմեա» ուրիշ որ և է յիշատակարան չերևցաւ:

Ուրիշ եկեղեցի, ⁴) Միւսնոյն փողոցումն, Պէշիկ ծամիի արևելեան կողմն կայ և ուրիշ եկեղեցի մի Հայոց փոքր գմբէթով կանգնած. որոյ դուռն ևս

գմբէթաւորեալ պայծառ քարգուր երկնամասն խորանս. Ստեփաննոս Տարօնեցի. Կերթ Գ. Կ. Է:

(1) 1878 դեկտ. 24 ին այս եկեղեցին բացեր եւ սրբազործեր են Ռուսներն իբրեւ եկեղեցի Ռուսաց. ինն ամբողջ դարեր անցնելէ ետքն ինքայ խորհուրդն եւս կը կատարուի այս եկեղեցւոյն վերայ.

(2) Պէշիկ ծամի. ոչսինքն օրոցաձև եւ մզկիթ կանուանեն տաճիկներն:

(3) Գուցէ այս արևելեան որմի նորոգութեան ժամանակ դրել կարգաւ չգիտցող ու ջերմեւանդ. Հայ ռամնադրի մը նշանն լինի. որ խաչքարերն ուղիղ տեղաւորած է. եւ յիշատակարանն հակառակ, իհարկէ յանգէտա:

(4) Թաւ ծամի կանուանեն տաճիկներն. գմբէթիլ ձեւէն առնուի:

կնքուած էր Ռուսաց տիրելէն վերջն. տեսնողներէն ոմանք կասեն թէ հայերէն գրով յիշատակարան կայ սորա ներքին կողմն. Զոր մեք չտեսանք փակուած լինելուն պատճառաւ:

Սուրբ Սարգիս. Միջնաբերդին մէջ եկեղեցի մի շինել են հին ժամանակներում հայ թագաւորներն և նուիրել Սուրբ Սարգսի անուան, որ բարեխօս և զօրավիգ լինի իրենց Յունաց դէմ. այս եկեղեցին բոլորովին անհետ են արել տաճիկներն հինգ կամ վեց տարի յառաջ. Որուն բոլոր քաղաքացիք կը վկայեն:

Ուրիշ եկեղեցի. Միջնաբերդին հարաւային զառիվայրին կէս տեղումն տաճկաց դատարանի բակին մէջ կերեւի և փոքր քառակուսի քարովիր շէնք մի գմբեթաւոր, որուն համար տեղացիք կասեն թէ Հայոց եկեղեցի է ի մզկիթ փոխարկուած:

Բերդապարիսպ խալափին. Վարուց քաղաքի բուն տեղն արդէն պարսպափակն է. իսկ դուրսի մասն այս դարուն տաճիկներէն յաւելցուած: Բերդապարսպին արեւելեան դրան որմեր կերեւի թէ աւելի հնագոյն են քան թէ շրջապատ պարիսպն և իւր աշտարակներն. Այս դրան վերայ դրսի կողմէն կերեւին առիւծի արձաններ, որ գրեթէ մաշուել են, և շատ գծերն անյայտ են:

Բերդապարսպի հարաւային դրան դրսի կողմն ևս կը ցուցնէ աւելի հնութիւն, քան թէ պարիսպն. այստեղ հայկական քանդակներու հետ միասին կերեւի և արձանագրի մի փոքր մասն պահող քար մի, որ դրուած է անշուշտ քանդակաց թերին լեցնելու համար, որոյ ընթերցմունքէն մի ամբողջ խօսք չհասկացուիր:

Ուրիշ եկեղեցի '). Քաղաքէն դուրսն Ախուրեանի հարաւային ափումն կայ եկեղեցի մի աւերակ. որոյ ութանկիւնի որմոց շաղախներն ամբողջ կանգուն կը մնան. բայց տաշած քարերն տարած են. այս եկեղեցւոյն վերայ որոշ տեղեկութիւն ունեցող մէկու մը չհանդիպեցանք ամենեւին. բայց արեւմտեան կողմն գտնուած գերեզմանէն կերեւի թէ վանք եղած լինի, որոյ առանձին պարիսպն ևս կը նշմարուի իւր մնացորդներէն:

Քաղաքի հիւսիսային կողմն կը գտնուի և Միսնադուն կոչուած այրն, զոր ձին Բուհարի կանուանեն տաճիկներն, նոյնպէս և իսլամայ Գիլիսի կոչուած աւերակն, զորս մենք չկրցանք տեսնել:

ՎԱՆԱՆԴԻ ԳԱԻԱՌԻ ԳԻԻՂԵՐԻՆ.

Վանանդայ սահմանն. Նախնեաց գրուածքներուն մէջ նշանակուած չեն Վանանդայ սահմաններն. Այս ճանապարհորդութեան միջոցին մեր անցած տեղերէն որչափ որ կրցանք նկատել և ստուգել, ըստ այնմ կը ղենմք այս տեղ. Վանանդայ սահմանն է արեւելքէն Երասխաձոր, Շիրակ, Ալաճայ լեռուն և Ախուրեան գետն—Արգինայէն դէպ ի հիւսիս. Հիւսիսէն Տայոց գաւառներն—

ճակք, Արտաճան և Կեօլէ. Արեւմուտքէն Օլլժի և Նարիման ու Սոանլըի անտառն. իսկ հարաւէն Ստորին Բասեն, Երասխ և Երասխաձոր, Վանանդ գաւառն իւր մէջ գաւառակներու կը բաժնուի. որ են, Կարս (Թաշժի Կարս) Բասեն, Զարիշատ, Զըլտըր:

Կարսի գիւղերն. Այս գաւառակին մէջ հայաբնակ չորս գիւղեր միայն կան, որք են.

Ղանի կամ Ղանի գիւղ. ¹⁾ Կարս քաղաքէն դէպ ի հարաւ երկու և կէս ժամու չափ հեռաւորութեամբ փոքր գիւղ մի է, յորում կը բնակին 30 տուն Հայեր. (Նոյնչափ կամ աւելի ևս տաճիկներ). ունին եկեղեցի մի յանուն Սուրբ Յակովբայ ²⁾ անշուք բոլորովին: Ուսումնարան ունեցած չեն մինչև ցայսօր. միայն թէ Գեր. առաջնորդին հրամանաւ կը պատրաստուէին մի տեղ նշանակել, որ վարժապետն հասնելուն պէս սկսին մանուկներն հայերէն հասարակ ընթերցմունք սովորել:

Այս գիւղի ժողովուրդն ևս Շիրակայ գիւղացւոց բնութենակից են. կը վարեն ու կը սերմանեն, կը պառկեն և կ'սպասեն, մինչև հունձքն հասնի. հետեւաբար կ'ապրին անվայելուչ ու խեղճ դրութեան մէջ. այնպէս որ շատերուն մօտ հինգ կոպէկ չգտնուիր շատ անգամ, որ քերական մի գնեն իրենց որդւոցն, Երկրին առատ պտղաբերութեան շնորհիւ միայն կ'ապրին, և ոչ երբեք իրենց խելքով, Եթէ երբեք զարթնուն այս Հայերն և աշխատին քանի որ ժամանակ ունին, և մասնաւորապէս սէր ունենան իրենց որդւոց վերայ, այսինքն ցանկանան, որ նոքա իրենց այսօրուան անցուցած դառն կենաց մրուրին չհանդիպին, յուսալի կը լինի որ Հայաստանի ամեն գաւառներէն աւելի այս գաւառի Հայերն պիտի լինին բարեկեցիկ, Այս ապագայ բարիքներէն իրենց որդիքը չզրկելու համար մեր խորհածին չափ խրատեցինք այս ժողովուրդն որ վաղուան լուսանալուն չսպասեն, այլ այսօրուանէ զարթնին և որչափ կարելին է սիրեն աշխատութիւն, և հեռացնեն իրենց գիւղի սահմաններէն դատարկութիւնը. կարելի եղածին չափ հետեւին մշակել իրենց կալուածներն և ընդարձակել, և ոչ երբեք ձեռքէ հանել, ինչպէս տաճկաց օրերուն:

Հետքիւն. Գիւղին հիւսիսային կողմն գառի վերին երեսն կերեւին հին գերեզմանաքարեր հողին մէջ գրեթէ ծածկուած. երբեմն հեղեղներէն, երբեմն գիւղի երեսայններու փորելէն բացուած են գերեզմաններ, որոց մէջէն ելած ոսկրներն այժմու մարդկանց սովորական հասակէն կէս կան-

1 Գիւղացիներէն ոմանք կ'ուսուցաւրանեն այս անունն առատ, երկրին բարեբերութենէն առնելով, Ոմանք եւս երկրորդ անունը կը թարգմանեն արիւնուռչտ, որպէս թէ այս գիւղի բնակիչներն արիւն կը պիտի մարդիկ լինին, Եւ իրօք գիւղացւոց պատմութեան նայելով, հայերն այս վերջին պատերազմի միջոցին բաւական արիացած են տաճկաց անկանոն զօրոց դէմ, որ քանի մի անգամ գիւղը կողոպտելու փորձ փորձած են:

2 Յայտնի է թէ Թր սուրբ Յակովբայ անունովն է. ըստ որում ոչ եկեղեցին արձանագրութիւն ունի, եւ ոչ քահանայն հմուտ է, պէտք եղածին չափ:

գուն մինչև մի կանգուն երկայն են։ Միևնոյն տեղէն հանուած են երբեմն պտուկներ, կանթեղներ և տեսակ տեսակ կրեղաններ։ Գերեզմանաքարերուն մէջ ոչ օրոցաձև և ոչ խաչ արձաններ կերևին. այլ առհասարակ տափարակ քարեր են. որոց մանրներն կանգնեցուցած են, իսկ խոշորներն շիրիմին վերայ երկնցուցած։ Գերեզմանաքարերու այս դրութենէն կերևի, թէ այս գերեզմաններն Հայաստանի քրիստոնէութենէն յառաջ թաղուած ոսկերոտիք ու մոխիրներ կամփոփեն։ Սոյն գերեզմանատեղոյն արևմտեան հարաւային գրեթէ անկիւնում, կերևի մի փոքր մատուռի հիմունք հողին հետ հաւասար. որոյ քարերէն մի քանի մեծերն ևս կը մնան այնտեղ. որոց միոյն վերայ երեցած քանդակի մնացորդներն գիր կարծուած են շատերէն. (և տեղացիք կաւանդեն թէ գիր է) այս քանդակներուն մի կողմէն բաւական թանձրութեամբ կիսալուսին մի ձևացուցած է։

Աղաս աղբիւր. Գիւղէն դէպ ի հիւսիսային արևմտեան կողմն երկրորդ հովտին զառիւլերին վերայ ցամաք աղբիւր մի է. ուր ուխտիւք կը յաճախեն Կարս քաղաքի և շրջակայ գիւղորէից Հայերն. այս աղբիւրն ամեն տարի օգոստոսի 1ին կսկսի բղխել և սեպտեմբերի վերջին օրերումն ցամաքիլ։ Աղբիւրին վերայ շինութեան հիմունք կերևին, և տեղացիք կը հաստատեն թէ Թադէոս առաքելոյ վանքն է՝)։

Պեկկի Անմէս. Կարսէն դէպ արևմուտք երեք և կէս ժամու չափ հեռաւորութեամբ հայաբնակ գիւղ մի է. ուր կը բնակին հարիւրի չափ հայ տնւորք և քանի մի տուն տաճիկներ. այս գիւղը Տեօշ Գայու կոչուած սարի ստորոտումն է, և բաւական տեղ ունի։ Ունին մի եկեղեցի յանուն սուրբ Աստուածածնի նորոգ շինուած, քարուկիր որմերով և տախտակամած յարկով։ Ուսումնարան չունին. մի վարժապետ քսանի չափ աշակերտներ կը վարժէ հայերէն ընթերցանութեան։ Սոքա ևս կը պատրաստուէին ուսումնարան մի շինել եկեղեցւոյ բակումն առաջնորդին տուած հրահանգին համաձայն։ Գեղացւոց վիճակն ու գրութիւնն միևնոյնն է միւս գեղացւոց դրութեան. սոքա պատերազմի միջոցին իրենց ունեցած երկրագործական ամեն արդիւնքներն մեծագնի ծախած և բաւական հարստութիւն ձեռք բերած էին, ինչպէս իրենց բերանը կը վկայէր երբ առաջին անգամ գնացինք. բայց վերադարձին երբ երկու ժամու չափ միջոց այս տեղ իջևանեցանք, նոր ի նորոյ

1 Աղատ աղբիւրի հնութեան վերայ տեղեկութիւններ փնտռելու ժամանակ, լսեցինք թէ սորա գրչագիր պատմութիւնն կը գտնուի յԱղեքաանդրապօլ Բաբայեան Մահտեսի Մկրտիչ աղայի մօտ. մեր վերադարձին փնտռեցինք այս պատմութիւնը եւ չկրցանք տեսնել. միայն թէ Մահտեսի Մկրտիչ աղայն իրեն կարգացածը կը պատմէր, թէ այն աղբիւրը Թադէոս առաքելոյ մկրտութիւն արած տեղն է. եւ ջրաբաղմութիւն մկրտուած են առաքելոյն ձեռքով... այս պատմութիւնն պատմեց մեզ իւր կարգացածէն առնելով, որոյ բովանդակն այժմ չեմ յիշեր։ Յուսալի է թէ այն գիրքն երեւի օր մի եւ պատմութիւնն անթերի ունենամք։

լսեցինք՝ թե այն իրենց ձեռք բերած փողերն ամբողջապես կորուսած են ըստ որում պատերազմէն վերջն անմիջապէս տասնի չափ գինեւորները բացուած են, և հետզհետէ շոայլութիւնն ու շուայտութիւնն աւելացել է:

Պէտքէ. Կարս քաղաքէն հինգ ժամու չափ հեռաւորութեամբ հայաբնակ գիւղ մի է. ուր կը բնակին երեսունի չափ հայ տնւորք: Ունին եկեղեցի մի յանուն սուրբ Լուսաւորչի. որոյ հարաւային կողման դրան սեամբն գրեւորով ծածկուած են, բայց մաշուած և անընթեռնի են բոլորովին¹⁾: Գիւղին անմիջապէս արեւելեան կողմն զառի վերին երեսն կայ գերեզմանատուն, ուր կը գտնուին խաչարձաններ, օրոցաձև քարեր և ձիաքարեր²⁾ որ ամբողջ քարն մի ձի են ձևացուցել թամբովն ու սանձովն, և գաւակի ծածկոյթին ծոպերովն. նոյնպէս երկու կողմերն վահան և կապարճ նետերով լի, և նիզակ, Միայն ձիոյն ոտքերն ամբողջացուցած չեն:

Պէտքէի Հայերն միւս գեղացւոց համեմատութեամբ աւելի աշխատաւորք են. և կենցաղավարութիւննին բաւականին վայելուչ: Մեր խօսած խրատներն ամեն տեղ գրեթէ միևնոյն միտքն ունէին, որով կը յորդորէինք Հայերուն աշխատասէր լինել, իրենց հացն առատացնելու ջանքէն բնաւ չդադարել, պէտք եղածին չափ խնամք ունենալ իրենց որդւոց վերայ, որք հետզհետէ իրենց հայրերուն տեղն անցնելով կարողանան յառաջագէմ լինել գոնէ ժամանակի պահանջածին չափ. նոյնպէս և ուսում ունենալ և արուեստից կատարելագործութիւնն կարգալ, սովորել և օգուտ քաղել. որպէս զի արուեստով աւելի դիւրութեամբ կարողանան վերցնել իրենց բեռներն, քան թէ շալակով և անտանելի բեռնակրութեամբ: Այս միևնոյն խօսքերն կրկնած եմք այն ամեն Հայերուն, որոնք երկրագործութեամբ կը զարապին. վասն որոյ ուրիշ տեղեր այլ ևս հարկ չլինիր կրկնելու:

Պէտքէի մօտ անտեղ վտն. Պէտքէէն քսան րոպէի հեռաւորութեամբ տաճկաբնակ գիւղ մի կայ Սըրգոր³⁾ անուն. յորում վանքի մի աւերակներն կերելն. և գեղացիք այսչափ ինչ աւանդութիւն ունին, թէ այս տեղ մեծ ուխտատեղի է եղեր Հայոց. և տաճիկներն երկեղածութեամբ կնային այս սրբավայրին:

1 Գեղացիք կը պատմեն թէ յառաջ հին վանք մի կեցած է նոյն գիւղում. եւ այն սեւամերն այն վտնուց քարերու մնացորդներէն են. գեղացւոց այս աւանդութիւնն ստույգ կերեւել բոլորովին, ըստ որում գրուածքէն կերեւել թէ վերին բարաւորի քարեր են եւ ոչ սեւամեր: Այս հին վանքին անունն իմացող կամ գոնէ իրենց հաւերէն լսող պէտքէցիներն արդէն մեռած անցած են. հետեւաբար չկարողացանք իմանալ մի հնութեան վերաբերեալ տեղեկութիւն:

2 Հաշտորոցւոց տիրապետութիւնէն յետոյ Հայաստանի շատ գաւառներում սկսան տապանաքարերն օրոցաձև դնել. եւ հետզհետէ ոչ միայն խաչարձանի սովորութիւնն պակսեց, այլեւ մի կողմէն սկսեցին խաչերն եւս վերցնել: Բայց այս ձիաքարի սովորութեանն սկզբնաւորութիւնն անյայտ է մեզ:

3 Ինչպէս Պէտքէցիք եւս կասէին իրենց հայրերէն լրած աւանդութիւննին. այս աւելն անշուշտ Ոսրթ Գրիգոր անուան աղաւաղեալն պիտի լինի. որոյ մասին պատմական տեղեկութիւն մի չունիմք:

Չէրմիլի¹⁾։ Պարս քաղաքէն դէպ ի հարաւային արեւելք չորս ժամու չափ հեռաւորութեամբ հայաբնակ գիւղ մի է, ձորի մէջ ամրացած. ունին եկեղեցի մի յանուն սրբոյն Յակովբայ Մծբնայ հայրապետին. ուսումնարան չունին. մի վարժապետ քանի մի մանուկներ (քսանի չափ) կը վարժէ Հայերէն ընթարցանութեան մէջ։

Լոյս - Աղբխր. Աղայ - Տէվի. Չէրմէլի և Պէրնէ գիւղերու մէջտեղն երկու բարձր բլուրներ կան, Աղայ - Տէվի անուն. այս բլուրներէն բարձրագունին գագաթումն երեք գերեզմաններ կան, և երկրորդի գագաթումն վանքի աւերակ²⁾։ Բլուրներու ստորոտում ևս կայ աւերակ գիւղի և վանքի³⁾ և գերեզմանատուն Հայոց։ Գերեզմանատան մօտ կայ և աղբիւր մի ցամաք Լոյս - Աղբխր անուն, որուն համար տեղացիք կաւանդեն թէ ամեն եօթն տարին անգամ մի կը բղխէ. և շատ ուխտաւորներ կը յաճախեն այստեղ. մանաւանդ բորոտների, որ աղբիւրի ջրովն լուացուելով կը սրբուին։

Կ. Վ. Ս.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

Անուրանալի է ամեն մտածող Հայի համար թէ ազգային լուսաւորութեան գործն ի՞նչ անօրինակ զարկ ստացաւ ներկայ Վեհափառ Վաթիկոսի օրով։ Բայց թէ մեր դպրոցներն և մեր մանկավարժներն ըմբռնած են և կգործադրեն արդեօք Վեհափառ Հայրապետի ցանկացած ուղղութիւնը, որով հասնէինք մի բազդաւոր օրը, Նորա առաջադրած աղբաշէն նպատակներին, սորա համար ամենքը լրջմիտ կերպով պիտի խորհեն թէ ի՞նչպէս ուղղելու է դպրոցը։ Ինչ որ ներկայումս կնկատենք թէ հասակաւորների ոմանց և թէ ղեռահասների կողմից — անտեղի յուզմունք, անորոշ պահանջմունք, անզուսպ վարմունք — իւրաքանչիւր մտածող և զգացող անձի մէջ ծանր մտածմունք և վիշտ կ'արուցանեն, մանաւանդ որ այս բոլորն առաւելապէս արձագանգ կգտնէ պատանի անհաստատուն և զիւրազգաց ուղեղների մէջ։ Դպրոցն իւր կողմից անհոգ մնալ կ'արունակէ և միջոցներ չէ գործ ղնում պատասպարել իւր սաներին թէ ներքին և թէ արտաքին վատ ազդեցութիւնների դէմ։ Իբրև օրինակ թէ ի՞նչպէս պիտի ներգործեն դպրոցները կարօղ եմ յիշել միայն Ռուսիայի Խարկովի համալսարանը, որի պրօֆէսսօրները վերջին ժամա-

1 Այս անունն արդի տաճկերէն լեզուի մի պարզ բառի նշանակութեամբ սուղաճաւոր կամ վտանգաւոր կը նշանակէ։

2 Որեւ է ծանօթութիւն չգոյնուեցաւ թէ ինչ գերեզման կամ վանք էն։

3 Գուցէ Ութմիս կամ Ոթմուս, գիւղն այս լինի, ուստի էին Յովհաննէս եւ Տրդատ կաթողիկոսները, ուր եւ Յովհաննէս կաթողիկոս թաղուեցաւ։